

A nyelvi megalkotottság eszméje a Nyugat első korszakában

1. Előadásomban a Nyugat kezdeti időszakának nyelvhez való viszonyát vázolom. Ez a viszony nyilvánvalóan nem változatlan és nem is egységes, még a kijelölt korszakban, az első tíz-tizenkét évben sem. Éppen ezért egy olyan irodalmi területet érdemes megvizsgálni, amelyben a meghatározó szerzők és művek jellegzetesen mutatkoztak meg, annak számítanak a mai befogadásban is, és nyilvánvaló változást hoztak a korábbi irodalmi gyakorlathoz és a reflexív elmülethez képest is. A kiinduló tézis az alábbiakban az, hogy a Nyugat első évtizedének kiemelkedő lírikusai az eszközelvű és közvetlen vonatkozású költeményeik összefüggő szöveggé, diskurzussá rendezésével, e diskurzus hangsúlyozásával fokozatosan módosították saját nyelvértelmezésüket: a nyelv egyre inkább interakcióba került a szubjektummal, a kölcsönös létrehozás viszonyában, a személyiség önreflexiójában. Ez a folyamat hosszabb időszakban valósult meg, megszakításokkal és részlegesen. A mindezt bemutató itteni értelmezési keret nyilvánvalóan egy ezredforduló utáni történeti befogadói perspektívából fogalmazódik meg.

2. Az áttekintés természetesen meghatározott nézőpontból és szükségszerű módszertani korlátozások mellett történik.

Egyrészt a nyelv értelmezhetőségét kell körülhatárolni. A rendkívül tág lehetőségek közül itt egy egyszerű (vagy egyszerűnek tűnő) kettősség adja a nyelv általános megérthetőségét: a nyelv 1) vagy a beszélő emberen kívüli eszköz 2) vagy a beszélő tudásának része. Ez utóbbi esetben a nyelv – Humboldt nevezetes felismerése szerint – soha nincsen teljesen kész, a beszéd során részlegesen mindig létrehozuk, és egyúttal vele kölcsönhatásban önmagunk folyamatos megalkotásának a közege, a megismerés révén¹. Ez a kettősség a 20. század elején nagy hatású kérdésként fogalmazódott meg, s választ az irodalmi művek, az irodalomesztétika és a nyelvtudomány egyaránt adtak és adnak ma is, a mindennapi nyelvi gyakorlat mellett.

Másrészt korlátozni kell a folyóiratban publikáló költők, írók vizsgálatba bevont körét is. Ezért a nyelvértelmezést a Nyugat vezető lírikusainak (Adynak, Babitsnak és Kosztolányinak) nyelvi teljesítményén példázom, a folyóirat első évtizedében. Nem térek ki a prózára, a kritikai, irodalom- és művészetelméleti írásokra, ezekkel együtt az önreflexív nyilatkozatokra sem, bár ezek sajátosan árnyalják a képet: egyrészt erősítik, másrészt – nem példa nélküli ellentmondásként – gyengítik a folyóirat fő szellemi irányát.

3. A korlátozások kijelölése után a címben fölvetett történeti összefüggés vázolásához néhány alapkérdést szükséges röviden megválaszolni.

Elsőként tisztázandó, hogy a magyar nyelv történetében lehet-e egyetlen egységként beszélni a Nyugatról, legalább annak első jó évtizedéről. A kérdésre az itteni szempontból igenlő a válasz. Az itt érvényesítendő nézőpont szerint a nyelv saját potenciáljának és az e potenciált történeti keretek között kibontó teljesítményeknek a viszonya, amely főképp közösségekkel kapcsolatban érvényes: „Egy nyelv története az amerikai etnolingvista Dell Hymes megfogalmazása szerint [...] csoportok nyelvi tevékenysége és nyelvi kapacitása: mit

¹ Vö. Wilhelm von Humboldt: Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: Válogatott írásai. Budapest: Európa Kiadó. 1985. 69–115.; továbbá Heidegger, Gadamer nyelvvel kapcsolatos nézeteit.

tettek nyelvükkel, mit tudtak és mertek tenni vele, és mit nem tudtak és nem mertek tenni vele.”² Ezt a perspektívát erős elvontsággal érvényesítem a következőkben.

A második alapkérdés a nyelv mibenléte a fentebb jelzett kereteken belül, a nyelv nyelvtudományi értelmezése.

Az elmúlt két évtizedben hozzászokhattunk ahhoz a jelenséghez, hogy az irodalom korszakait, korszakainak jellegét, az életműveket és a műveket átértelmezi az olvasó és a szakma. A kulturális közeg, a történeti olvasó és a művek interakciója, a történelemben benne állásunk és a történelem bennünk állása mindezt jól körvonalazza és indokolja³. Ám vajon hasonlóképpen természetesnek tekinthető-e, ha a nyelv fogalmát, a nyelvről általában és egyes nyelvekről kiváltképpen való tudásunkat is hasonló mértékben átalakítjuk? Hiszen ez esetben legalább annyira az elvont rendszerről, mint a rendszerrel viszonyba hozott szövegekről, „produktumokról” lenne szó.

Mostanra már meg lehet állapítani, hogy a funkcionális, s azon belül kivált a kognitív nyelvészet gyökeres fordulatot hozott a nyelvtudomány nyelvértelmezésében, módszertanában, leíró eredményeiben⁴. A nyelv a funkcionális nyelvelméleti irányzatok közmegegyezése szerint olyan dinamikus, történő közeg, amely konstruált fogalmi szerkezeteket, értelmi egységeket, jelentéseket tesz hozzáférhetővé, közösségileg konvencionált formák rendszerében, szoros összefüggésben a megismeréssel. A megismerés, a világbeli dolgok, folyamatok, tulajdonságok, körülmények fogalmi feldolgozása, megkonstruálása általában többféle módon történhet. A nyelv variabilitása a megismerés variabilitásán alapul. A nyelv ezért nem csupán egyetemes, hanem mindig kultúraspecifikus vonásokat is mutat. A használat alapú nyelvtudomány alapelveit M. Barlow és S. Kemmer összegző tanulmánya a következőkben foglalja össze⁵:

- Szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között. A szerkezetek sémák, amelyek a megvalósulásokat kategorizálják.
- A gyakoriságnak nagy szerepe van: a gyakoriság az egyén szempontjából begyakorlottság, amely az egyéni nyelvi tudás mértéke; a gyakoriság a közösség szempontjából konvencionáltság, amely a nyelvi kifejezések, nyelvi szerkezetek közösség általi elfogadottságának mértékét adja meg.
- A produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek (hiszen a megismerő ember cselekvő, aktív).
- A tapasztalat és a tanulás alapvető a nyelvelsajátításban.
- A nyelvi reprezentációk inkább emergensek, mint rögzített egységek.
- A nyelv elméletében és leírásában használati adatokra kell támaszkodni.

² Peter von Polenz: Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 1991. 11.

³ A történetsemantikai kérdésekhez vö. Hans-Georg Gadamer: Igazság és módszer. Budapest: Gondolat. 1984.; Reinhart Koselleck: Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 1979.

⁴ Vö. M. A. K. Halliday: An Introduction to Functional Grammar. London: Edward Arnold. 1985.; Talmy Givón: Syntax. A functional-typological introduction. Volume I., II. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 2001.; Ronald W. Langacker: Foundations of cognitive grammar. Volume I. Theoretical prerequisites. Stanford: Stanford University Press. 1987.; Leonard Talmy: Toward a cognitive semantics. Volume I., Volume II. Cambridge, MA: The MIT Press. 2000.

⁵ Vö. Michael Barlow – Suzanne Kemmer: Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): Usage-based models of language. Stanford, California: CSLI Publications. 2000. vii–xxviii.

A nyelvi szerkezetek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait fogalmi megkonstruálás révén, alapvetően szemantikai szerkezetekben képezik le és teszik mások számára hozzáférhetővé. A mindenkori beszélő és hallgató nézőpontjából funkcionálisabban fogalmazva: a nyelvi szerkezetek azokat a fogalmi/szemantikai szerkezeteket teszik mások számára hozzáférhetővé, amelyek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait fogalmi megkonstruálás révén képezik le. Ugyanazt a dolgot vagy elemi jelenetet többféleképpen meg lehet fogalmilag és szemantikailag konstruálni, fogalmi nézőpontoktól függően.

A dinamikus, használati alapú nyelvmodell a fogalmi begyakorlottság és konvencionáltság fokozatait, a szemantikai kidolgozottság módjait és mértékét, a fonológiai, szemantikai és szintaktikai szerkezetek gyakoriságát, a nyelvi kifejezések létrehozásához és megértéséhez szükséges mentális erőfeszítés mértékét is vizsgálja. Ezek a nyelvi összetevők kiemelkedő szerepet játszanak az irodalmi művek befogadási folyamataiban.

A nyelv történetisége a funkcionális felfogás szerint a nyelvhasználati események állandó folyamatában, alakulástörténetében valósul meg. A nyelv hermeneutikai értelemben vett megkerülhetetlensége a nyelvtudományi nyelvleírásban a nyelv és a mindenkori beszélők interaktív viszonyában ragadható meg, a fentiek figyelembe vételével.

4. A huszadik század első évei, a Nyugat indulásának közvetlen előzményei és megjelenésekor művelődési környezete a nyelv és a magyar nyelv szempontjából néhány fontos jellegzetességet mutat. Az ekkor kialakult tapasztalati tér egy összetevője a magyar nyelv és irodalom alakulástörténeti folyamataiból állt, pontosabban e folyamatoknak a mind erőteljesebb önreflexív feldolgozásából. A nyelv történetiségének a felismerése az önértelmezés részévé vált. A századforduló előtt és alatt több, nyelvtudományi keretű történeti értelmezői irányzat megmutatkozott. Az egyik a Szarvas Gábor-féle purizmus volt, amely a pozitívizmus tudományfilozófiájára és az újgrammatikus nyelvelméletre alapozva a nyelv teleologikus jellegű eredeti tisztaságát kívánta visszaszerezni⁶. Ez az irány ismert módon az irodalom nyelvi varianciáját, a nyelvi megalkotottságot is korlátozni kívánta. Egy másik korabeli nyelvtudományi modell Simonyi Zsigmond nagyformátumú szintéziskísérlete volt, amely a népi nyelv és az irodalmi nyelv (mai kifejezéssel: a sztenderd) elméleti és gyakorlati egyesítését tűzte ki célul⁷.

A célelvű nyelvértelmezések – bár eltérő mértékben – egy felülről irányított nyelvi egységesülési folyamatot tartottak kívánatosnak, amely az irodalomnak is mintát ad a tökéletesedéshez. Úgyszintén ezek a nyelvértelmezések egy hosszú nyelvtörténeti folyamat lezárását célozták: a magyar nyelvi sztenderd kodifikációjának és kiterjesztésének a lezárását⁸. A nyelv történetiségének befejezhetőségét sugalló elméletek szóba hozzák a nyelvek tökéletesnek tekintett változatának a kialakulási lehetőségét – ezzel a kérdéssel azonban a jelen előadásban nincsen mód foglalkozni. A magyar nyelvi sztenderdizáció mint egyfajta nyelvi szintézis az irodalomértelmezés részéről is támogatást kapott, például Arany János epikai műveinek az irodalmi és nyelvi kanonizálásával⁹.

A mindennapi nyelvi gyakorlatban a sztenderd valóban terjedőben volt, főképp a városi polgárság körében. Az irodalmi kanonizációs és a nyelvi kodifikációs műveletek és szándékok az általános értelemben vett nyelvi sztenderd zárt(nak vágyott) rendszerét és gyakorlatát erőteljesen és nem kis hatással közelítette a szépirodalomhoz és viszont: az

⁶ L. Németh G. Béla: A századvégi Nyelvőr-vita. A népies provincializmus kialakulásához. In: Mű és személyiség. Budapest: Magvető. 1970. 465–520.

⁷ Részletesebben l. Tolcsvai Nagy Gábor: Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében. Budapest: Áron Kiadó. 2004. 48–55.

⁸ A magyar nyelv történetét ekképp értelmezte Pais Dezső (Az irodalmi nyelv. MTA I. Oszt. Közl. 1953. 425–466.) és Bárczi Géza (A magyar nyelv életrajza. Budapest: Gondolat. 1963.)

⁹ Vö. Németh G. Béla: Arany János. In: Mű és személyiség. Budapest: Magvető. 1970. 7–41.

irodalmat az eszményiként tételezett sztenderdhez. A szépirodalom nyelvi teljesítménye a századforduló előtt nem tekinthető kiemelkedőnek, jóllehet több jel mutatott arra, hogy a nyelv története nem ért véget Petőfivel és Arannyal, az autentikus megszólaláshoz a magyar nyelvi potenciál új megvalósulásaira van szükség. Ady, Babits és Kosztolányi föllépte meghozta ezt a változást.

A Nyugat vezető írói és költői többek között fölismerték, hogy Arany életművében a Toldi nyelvi szintézise egy változat, amelyet még több nyelvváltozat követett, s amelyek közül a későbbi irodalomtörténeti és nyelvtörténeti folyamatok szempontjából az 1850-es években írt lírai versek nyelve fontosabbnak bizonyul. Míg tehát a 19. század végéig Arany egy tökéletesnek tekintett magyar nyelvi szintézis megalkotójaként mutatkozott, ezután ez az értelmezés árnyalódott: a *Lejtőn* és több más költemény legjobb részeiben a modernség nyelvét alapozta meg.

Mindezzel párhuzamosan az európai irodalomban Baudelaire, Mallarmé, Rilke, George, Hoffmannsthal vagy Eliot és Pound költészete a francia, német és angol nyelv kissé korábban és részben eltérő módon lezajlott sztenderdizációs folyamataira erőteljesebben válaszolt, többek között a konceptuális és szemantikai lehetőségek nagyobb mértékű kihasználásával. Valamint e költészetek már átfogóbban válaszoltak a hagyományban állás és az alkotás kettősségének erőteljes kirajzolódására. Ahogy Eliot írta nevezetes esszéjében: „a «történelmi érzék» teljes értelme az, hogy a költő nemcsak saját nemzedékének legközvetlenebb vérrokona, hanem érzi és tudja, hogy az egész európai irodalom (Homérosztól kezdve) és ezen belül hazájának minden irodalmi alkotása: egyidejű az ő alkotásával – múlt és jelen ugyanabba az egységes rendszerbe tartozik. [...] Ugyanakkor ez a «történelmi érzék» teszi az írókat képessé arra, hogy világosan lássa helyét az időben – éppen korszerűsége lesz ezáltal tudatosabb”¹⁰.

5. Mai értelmezői nézőpontból a Nyugat vezető szerzői és szerkesztői a magyar nyelv történetében állva a következőket ismerték föl.

1) A korábbi irodalmi és nyelvi kánon már a századfordulóra kimerítette lehetőségeit, mert a sztenderd történetileg és nyelvi rendszerében késznek feltételezett jellege a nyelv és az irodalom célelvőségét és egyúttal történetének befejeződését sugallta. A „kész” nyelvnek megfelelés kevésnek bizonyult.

2) Az irodalmi művek, általában a nyelvi produkciók nem csupán kontiguus és temporálisan egymásra következő módon váltak értelmezhetővé, hanem a különidejűségek egyidejűségeként, a nyelvváltozatok, nyelvi teljesítmények és szövegek adott időszakbeli egymásra hatásaként (ennek megnyilvánulása például az intertextus gyakori megjelenése, a történeti hagyomány állandó újrafeldolgozása).

Ekképp a nyelv általi megalkotottság és a nyelv megalkotottsága, ezek dinamikus, diszkurzív jellege, a nyelv mint potenciál lehetőségeinek a kitágítása, kutatása lett a Nyugat irodalomfelfogásának és gyakorlatának egyik fontos összetevője. Még akkor is így történt, ha ez a nézet nem vált általánosan uralkodóvá sem a szerzők között, sem nem érvényesült egyforma mértékben a folyóirat történetében.

E folyamat itthon szociokulturálisan ismeretlen szellemi, esztétikai kérdésirányokat nyitott meg, a lényegében pozitivistá alapú közismeretekkel erősen szemben állva, ugyanakkor nem hazai irodalmi előzmények nélkül, valamint a századfordulón más meginduló európai irodalmi és más művészeti (például zenei, festészeti) kezdeményezésekkel párhuzamosan.

A történeti folyamat valószínűleg a nyelvi radikalizmustól való visszariadás miatt akadt el. Emellett nem kis részben az I. világháborút követő békeszerződés

¹⁰ T. S. Eliot: Hagyomány és egyéniség. In: Káosz a rendben. Irodalmi esszék. Budapest: Gondolat. 1981. 63.

következményeivel, a magyar nyelvközösség több részre szakításával függesztődött fel Babits és Kosztolányi költészetében egyaránt: a megmaradás súlyos veszélyeztetettsége a zártabb és rögzítettebb nyelvet részesítette előnyben.

A nyelvi alakulásokat az alábbiakban Adynak főképp a magyar nyelvi hagyományokat, Babitsnak a magyar és világirodalmi és nyelvtörténeti tradíciókat, Kosztolányinak a századfordulós mindennapi beszédmódokat szinkretikus keretben feldolgozó költészetével mutatom be röviden. Ady hangsúlyosan magyar történeti intertextualizálása, Babits nyelv- és irodalomtörténeti szintézise első kötetében (*Levelek Írisz koszorújából*, 1909, 1902–1908), Kosztolányi kettős beszéde *A szegény kisgyermek panaszaiban* (1910) átalakították a nyelvet, az irodalom, a szubjektum és a megismerés viszonyát, éppen a nyelv erőteljes, bár eltérő jellegű átértelmezésével.

6. Nyelv és szubjektum kölcsönhatásában két tényezőt szükséges a továbbiakban megemlíteni.

1) A mindenkori beszélői nézőpont jelentősége megnőtt: már nem egy abszolút lírai én, az örök eszményített szubjektum szólal meg, hanem a viszonyított én, aki önmaga fogalmi kidolgozására szorul. Ez a személy nyelvileg is viszonyított személyiség.

2) A lírai szövegek nem önmagukban álló végső nyelvi produktumok, hanem:

- a szövegek egymás viszonyában (is) válnak a megértés részévé és közegévé,
- a nyelv mint potenciál így alakul a szövegek köziségben folyamatosan, így lesz maga is alakulástörténet része: közege és végrehajtója,
- ekképp a különidejűségek egyidejűsége nagymértékben érvényesül, azaz a különböző történeti korokból vagy művelődési rétegekből származó szövegek, történeti kötöttségüket megtartva is egyidejű értelmezés diszkurzív részesei,
- az értelmezők, befogadók tapasztalati tere nagymértékben tagolódik.

Mindez a századfordulón nem csupán a szépirodalomban érvényesült korábban kevésbé tapasztalható mértékben, hanem a mindennapi nyelvi gyakorlatban is, növekvően. Ezáltal az irodalmi és nem irodalmi nyelvi elváráshorizont hasonló irányokban alakult át. Ennek következtében sajátos kettősség jött létre. Egyrészt a századforduló utáni magyar modernség versei önmagukban, nyelvi megformáltságuk révén közelebb állnak az eszközelvű, mimetikus és referenciális kánonhoz. Másrészt egymásra hatva, az irodalom mint történés folyamatában azonban ezek a szövegek átértelmeződnek. Az átértelmeződésnek két eredménye megfogalmazható:

1) A reálissal viszonyban elképzelhető, pillanatnyi és főképp vallomások líra helyett, tágabb fogalmi struktúrák épülnek ki, amelyek a szubjektum leírhatóságát, ill. ebből átmenne megalkothatóságát, annak nyelvi, költői lehetőségeit, határait keresik.

2) A lokális, egy szövegre (de egyetemesnek hitt) véglegesen érvényes referenciális nyelv, nyelvváltozat és fogalmi nézőpont helyett, többféle nyelvváltozat folyamatos egymásra hatása érvényesül, amely nem elsősorban szociológiai tény, hanem megkerülhetetlenül a többféle nyelvi és fogalmi konstruálhatóság egymásra hatása. A többféle nyelvváltozat folyamatos, diskurzusbeli egymásra hatása többféle nyelvi és fogalmi konstruálhatóság egymásra hatását eredményezi, a fogalmi és a művészi előtérbe helyezve.

Másképp: elsődlegesen nem nyelvi, hanem fogalmi struktúrák alakultak át vagy jöttek létre, amelyek a nyelv és az irodalom kölcsönhatásában azok értelmezését teszik lehetővé és hozzáférhetővé.

7. A következőkben a három lírikus munkáiból hozok példát a fent jelzettek bemutatására.

Ady Endre költészete viszonyul a legkövetlenebbül a nyelvi radikalizmushoz. E líra két jellemzőjét lehet itt megemlíteni. Az egyik az erős retorizáltság, amely egyes, elsősorban ismétlődő alakzatok gyakoriságában is megmutatkozik. Az ismétlés lehet nyomatékosító elem meghatározott retorikai közegben, de lehet a nyelvi és fogalmi szerkezeteknek a nyelv (a szöveg) és a beszélő közötti interaktivitásának jelölője, előhívója is. Adynál e jelenség korai költészetében is tapasztalható. A másik említendő jelenség a nyelvi történeti szinkretizmus és ezek fokozatos reflektálása. Az első kötetek viszonylag egységes nyelvét követően már a *Menekülő életben* megjelennek az „istenes” versek, amelyek nyelvükben a Biblia nyelvi és fogalmi világával kerülnek szövegközi kapcsolatba, több változatban is (például a zsoltárokkal, egyes ószövetségi részekkel, így Jeremiás siralmaival, később újszövetségi részekkel is, főképp az apostoli levelekkel). És hasonlóképpen épül az életműbe, az Ady által tudatosan szerkesztett kötetekbe a 17. századi magyar kurucus hagyomány nyelvezete, stílusa és fogalmi világa, szintén a szövegköziség interakcióiban, diszkurzív jellegében. Mindezek a jellemzők megnyitják a nyelv és a beszélő közötti kölcsönviszony lehetőségét, jóllehet fokozatosan és nem gyökeresen¹¹.

Babits Mihály első kötete, a *Levelek Írisz koszorújából* (1909) erős, tudatos szerkesztés eredménye, bizonyos fokig retorizált szerkezetű. A szerkesztés módja, az egymás után helyezett versek mint önálló szövegek egyetlen teljes szöveggé, kötetsszöveggé állnak össze. A kötetnek mint szövegnek kerete van: programadással indul és összegzéssel fejeződik be: a versbe vétel megismerés, amely önmegismerés, és amely kudarccal zárul.

A belső szövegfolyamat részei a versek maguk: mindegyikben más beszélő, más nézőpont konstruálódik meg (olvasható például Browning-féle monológ, egymásnak felelő párvers, hagyományos vallomás). Különösen feltűnő a történeti korokhoz rendelt beszédmódok változatossága. Az egyes beszédmódok a nyelvészetileg is dokumentálható nyelvváltozatokra alapulnak, de azok valójában e reális alapon fikciós műveletekkel megalkotott nyelvezetek. Egymásra hatva mindinkább azt artikulálják egy fogalmi struktúrában, hogy hányféleképpen lehet megszólalni valamely lírai perspektívából. Ezáltal a megismerés az önalkotásban, az önmegismerésben történik meg, az pedig a nyelv ki nem meríthető, fogalmi alapú közegében, azzal interakcióban. Például ekképp alakulnak ki a megérthetőségi feltételek a *Golgotai csárda* című monológban a szokatlan és váratlan másik beszélő nézőpontjából, a *Városvégen* a személytelenség tárgyiasságában vagy *Fekete országban* a kiüresedő ismétléseken alapulva a megismerhetőség végső határáig elmenve.

Kosztolányi Dezső kötetében, *A szegény kisgyermek panaszaiban* (1910) az egyes versek másként épülnek egy szöveggé, hiszen a kötet verseinek többségében ugyanaz a személy szólal meg. A kötet mintegy „spontán beszéd folyamatként” fokozatosan épül ki, ahogy egy felnőtt beszél egy gyermek szerepében: két nyelv, két hang érvényesül egyszerre, párhuzamosan, gyakran elválaszthatatlanul. Az analízis kibontakozásának folyamatában a hagyományos „képek” mind kevésbé érthetők például magukban álló metaforákként, metonímiákként. Sokkal inkább egy olyan lírai beszéddé állnak össze, amelyben egy poétikai alapállású fogalmi háló az elemi észleléseket és emlékeket az önalkotás és a nyelvalkotás kettősségében érvényesíti¹².

Visszafelé bontva a befogadást, az egyik fő kérdés az, hogy a fent jelzett diskurzus-, azaz szövegszintű, sőt szövegközi jelenségek mennyire érvényesülnek kisebb méretű, de

¹¹ Részletes irodalomtörténeti magyarázatát I. Kulcsár Szabó Ernő: Az „én” utópiája és létesülése. In: Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár Szabó Zoltán, Menyhért Anna (szerk.): Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről. Budapest: Anonymus. 1999. 9–27.

¹² Kosztolányi közismerten érzékenyen értekezett a nyelvről, vö. Szegedy-Maszák Mihály: Kosztolányi nyelvszemlélete. Székfoglaló előadás a Magyar Tudományos Akadémián. Alföld 1994/8. 46–59.; első korszakáról I. Szegedy-Maszák Mihály: Kosztolányi ifjúkori költészete, elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia 2008. évi Nyugat-konferenciáján.

nagyobb konvencionáltságú nyelvi egységekben. Erre a kérdésre a következő válasz adható: mai kognitív nyelvészeti tudásunk szerint a nyelvi struktúrák, például a melléknév + főnév szerkezetek, a fogalmi metafora két fogalmi tartomány részleges megfeleléséből létrejövő szerkezete, sőt maga a főnév vagy az ige is mind eleve fogalmi konstruktum, s nem csupán a nyelvi jel szemantikai pólusán, hanem a fonológiai is. A nyelvi szerkezetek nem a világot tükrözik, hanem absztrakciók és sematizációk során kialakított konceptuális struktúrák, amelyek már csak külön episztémikus lehorgonyzási műveletek (beszélői és hallgatói azonosítások) révén referálnak a világ dolgaira, a mindennapi beszédben is.

A Nyugat itt tárgyalt lírikusainak korszakbeli költészetében mindennek következtében az artisztikusság kettős lesz. Nyelv és szubjektum kölcsönviszonya a nyelv nézőpontjából ekkor:

- 1) egyrészt a nyelv abszolút potenciáljának ritka intenzitású kidolgozása (inkább egy referenciális alapállásból),
- 2) másrészt a nyelv diszkurzív és önreflexív közegű viszonyítása, viszonyba helyezése.

A megértésfeltételek ilyen alakulása többféle olvasatot eredményezhet akár egyidejűleg is: egy referenciális eszközrelvűt, amelyben a versszöveg magában áll, és egy önalkotó, önreflexív jellegűt, amelyben a tágabb szöveg, a kötet nyelvi viszonyai is meghatározóak. A fogalmi és velük párhuzamos szemantikai szerkezetek mindig valamilyen nézőpontból képezik le a világ valamely dolgát, folyamatát, minőségét, illetve e fogalmi és szemantikai szerkezeteknek általában csak egy része hívódik elő a megértés során. Ez a konceptuális variancia teszi lehetővé – többek között – az eltérő olvasatok létrejöttét. Néhány példát érdemes röviden említeni e kettősségre.

Ady költészetében az ismétléses alakzatokat lehet retorikai jellegűeknek, azaz valamely kiszámítható hatást kiváltani kívánó nyelvi elemeknek értelmezni egy zárt rendszerben. De lehet szemantikai jellegűeknek is érteni, a kötettszöveg diskurzusában. E második értésmódban az ismételt nyelvi kifejezések saját szemantikai és fogalmi (valamint szerkezeti) összetevőire irányítják a befogadó figyelmét, a konceptuális újraaktiválással. A történeti nyelvváltozatok intertextuális megszólaltatása tekinthető archaizálásnak, a hagyományhoz visszatérésnek, valamely múltbeli érték példázatszerű (múzeumi) fölmutatásának. De az Ady-líra diskurzusában érthető ez nyitott kérdésként is: mi a jelentéspotenciálja a történeti szövegeknek, a történeti nyelvváltozatoknak egy adott korban, egy adott lírai beszédhelyzetben.

Babits első kötetében például a *Messze... messze...* című vers sokáig kanonizált értelmezés szerint egy-egy ország és kultúra benyomásszerű képsorát ábrázolja, ezt szolgálja a sok főnévi szerkezet, a sok nominális mondat, egyfajta „elvágyódást” jelölve. Ezt a referenciális olvasatot egy egyszerű, közhelyes szemantikát alkalmazó nyelvtan támogatja. A vers kötetbeli elhelyezkedése, a többi verssel való nyelvi viszonya más érthetőséget is lehetővé tesz. Eszerint a vers legfeltűnőbb összetevője a magukban álló főnevek sora. Ezek a főnevek gyakran névelőtlenek, jelzőtlenek, egyes vagy többes számúak („Nyáj, pásztorok, fenyő, gyopár”; „Város, régi ház:/emeletes tető, faváz./Cégérek kancsók, ó kutak” „Hidak és ködök”). A főnevek e morfoszintaktikai minőségükben – a kötettszöveg hatására is – többféle módon konceptualizálnak: névelő nélkül, egyes számban egy-egy kategóriát¹³ neveznek meg, további szemantikai feldolgozás és részletezés nélkül; többes számban egy kategória valamely tagjait, de bizonytalanságban hagyva, hogy melyiket. A jelzős főnevek szintén csak kijelölnek

¹³ A kategória a kognitív szemantika keretében a posteriori, a következő jellemzőkkel: a megismerés során elvont tulajdonságok alapján sorolódnak be példányok, a kategóriát a családi hasonlóság elve tartja össze, vannak központi és kevésbé jó példányok, a kategóriák határai nem feltétlenül élesek (vö. Eleanor Rosch: Human categorization. In: N. Warren (ed.): Studies in cross-cultural psychology. London: Academic Press. 1977. Vol. I. 1–49.; John R. Taylor: Linguistic categorization. Oxford: Clarendon Press. 1991.; Dirk Geeraerts: Diachronic prototype semantics. A contribution to historical lexicology. Oxford: Clarendon Press. 1997.).

a kategórián belül tagokat, de specifikáció nélkül. A vers olvasója szélső helyzetben találkozhat az entitásmegnevezésekkel: nem egyedi, azonosított dolgokról van szó, hanem a teljes kategóriáról vagy nem specifikált példányokról. Az entitásfogalmak összekapcsolódnak a befogadásban, de nem elsősorban a felsorolás jellegű egyszerű kapcsolatos mellérendelés, hanem a fogalmak asszociációs érintkezései, a kiterjedő aktiváció révén. Ez a nyelvi eljárás a konceptualizációra irányítja a befogadó figyelmét, ezáltal a megismerhetőségre. Az így megértett vers nem az „elvágyódás” sóhaja, hanem a világ megismerhetőségének kétségbe vonása, a nyelvi kifejezések, az általuk előhívott fogalmak és az előhívó beszélő kölcsönviszonyában. A középponti kérdés az lesz: mit jelentenek a beszélő által kimondott szavak, jelentenek-e egyáltalán valamit a felszínes közhelyen túl. Hasonló tapasztalható például a *Mozgófénykép* című, sok tekintetben is bravúros versben. Itt az igékhez kapcsolódó vonzatoknak az igétől elszakítása („jönnek a, szöknek a, törnek a,”, „csusszan a, csusszan a”) magára a pusztára folyamatra, a mozgásra összpontosítja a figyelmet, a csupasz fogalom központi részét előtérbe helyezve. Vagy a *Fekete ország* szövege a *fekete* melléknév folyamatos, ritmizált és ütemezett ismétlésével fokozatosan kiüresíti annak jelentését, párhuzamosan a sötét megismerhetetlenségének „ábrázolásával”.

Kosztolányi Dezső *A szegény kisgyermek panaszaiban* más módon közelít a nyelvhez. *Az És látom őt, A doktor bácsi, a Múlt este én is jártam ott, az Ó, a halál, az Azon az éjjelen, Az iskolában hatvanan vagyunk* vagy a *Mostan színes tintákról álmodom* című költemények felnagyító perspektívája, a rövid és színes vizualizációk szintén kétféleképpen olvashatók. Érthető a kisgyermek megismerésének és képzeletvilágának illusztrációjaként: mit lát meg a gyermek, és ebből mire emlékszik a felnőtt. De érthető így is: mit képes konceptualizálni és elképzelni a gyermek, ezt hogy képes nyelviileg hozzáférhetővé tenni a felnőtt. A dolgok, színek, események észlelése, a képzelet, illetve a nyelv milyen kölcsönhatásba kerül a megszólaló szubjektummal, aki épp e viszonyok és megszólalás révén válik azzá, vagy kíván azzá válni, ami.

A színek, kivált egyes színek, a magukban is érthető metaforák, hasonlatok a tágabb diskurzusban ennek az önreflexivitásnak, önalkotásnak a részeivé válnak, lokális érthetőségükön túl, mert ismétlődő megerősítést kapnak a kötet többi verséből. Éppen azért, hogy a teljesebb szöveggé alakuló versek sora monológként a megismerés, a világra adott folyamatos válasz megnyilvánulása, állandó visszakerdezővel az érzékelésre, az abból eredő és a transzcendenssel összetalálkozó fogalomalkotásra. A Kosztolányi-kötet egyik különlegessége abban ragadható meg, hogy ezt a folyamatot a kereső nyelv és az önmagát folyamatban alkotó szubjektum kölcsönviszonyaként képezi le. A kisgyermek nézőpontja is ezért fontos (a felnőtt szűrőn át): az ártatlanság, a (részleges) tudatlanság ad lehetőséget a rákérdésre.

8. Az már egy másik összefoglalás tárgya, hogy 1920 után miképp alakultak a fent vázolt folyamatok. Az induló Nyugat a magyar nyelvnek korábban nemigen tapasztalt lehetőségeit, szemantikai potenciálját nyitotta meg nagy erővel. Ez az irányulás igen fontos tényező volt az európai irodalmi modernség korabeli alakulástörténetében, autentikus válasz a századforduló episztémájének kérdéseire. Bár a magyar irodalomban nem bontakozott ki úgy, ahogy lehetett volna, előkészítette az 1920-as, 1930-as évek újabb lírai korszakát, József Attila és Szabó Lőrinc költészetét. Ez a nyelvi teljesítmény adja többek között a Nyugat jelentőségét.